

Найважливішим заходом, який значився в планах комісії, справедливо вважається Меморіальний комплекс із пам'ятником тим, хто втратив життя під час голодомору, а також архівом, бібліотекою і дослідницьким центром. На пам'ятник кошти вже знайшли, на все інше нема бюджетних асигнувань. Не знайдено поки що коштів і на публікацію чотирьох томів, опублікованих Дж. Мейсом у Вашингтоні в 1988 і 1990 рр.

Головним результатом державних і громадських заходів у зв'язку з 70-літтям голодомору стало усвідомлення того, що окреслену проблему в усіх її аспектах слід вивчати постійно, а не від однієї "круглої дати" до іншої. Одне з найважливіших завдань полягає у тому, щоб переконувати світове наукове співтовариство і всю громадськість в істинності факту, що голод в Україні мав характер геноциду. Проф. Дж. Мейса вже немає, але його праці залишаються з нами. Вони допоможуть виконати це завдання.

П. М. Тригуб

М. Є. ЛІВАНОВ – ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ АГРОНОМ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII ст.

Михайло Єгорович Ліванов (1751-1800 рр.) стоїть біля витоків української агрономічної науки, понад два століття тому він започаткував науковий підхід у землеробстві та тваринництві Північного Причорномор'я. Його наукова і практична діяльність здебільшого проходила, у селі Богоявленськ (нині – Корабельний район м. Миколаєва) та в Миколаєві. Тут вперше була надруковано книгу "Про землеробство, скотарство і птахівництво", до якої увійшли два раніше видані трактати – "Настанови до споглядального і виробничого землеробства" і "Керівництво для розведення і поліпшення домашньої худоби".

В наш час про цього визначного вченого, одного з перших професорів землеробства, знають недостатньо, оскільки його наукова спадщина мало популяризувалася. Поодинокі публікації про нього з'явилися лише у другій половині XX ст. [1], але вони стосувалися переважно біографії вченого, незначна увага приділялася аналізу його підходів до розвитку сільського господарства. Зокрема, автори збірника "Корифеї української науки" говорять про Ліванова лише як про основоположника української зоотехнії. Тому у пропонованій статті здійснено спробу поряд із біографічними даними про видатного вченого більш детально проаналізувати його останню наукову працю "Про землеробство, скотарство і птахівництво".

На жаль, на сьогодні не вдалося розшукати точних відомостей ні про час, ні про місце народження Михайла Єгоровича (за деякими іншими джерелами – Григоровича) Ліванова. Достеменно відомо з архівних даних, що він вступив до Московського університету на казенний кошт у 1767 р., тому припускають, що вчений народився у 1751 р., ймовірно, в родині бідного священика (про що свідчить його прізвище, яке походить від назви "ліванський кедр", що часто трапляється у Святому Письмі). Родина була бідною, про що говорить зарахування Ліванова на казенний кошт.

Михайло Єгорович виявив неабиякі успіхи у навчанні і йому було призначено стипендію у розмірі 40 руб. на рік, що на той час цілком вистачило для

прожиття, бо на 10 коп. в день можна було прохарчуватися. Ліванов слухав лекції із словесності, математики, філософії, історії, юриспруденції, через це окремі дослідники його постаті вважають, що він закінчив філософський та юридичний факультети Московського університету. Однак юний Михайло зосередив увагу на природничих науках, він слухав лекції професорів П.Д.Веніамінова і С.Г.Забеліна. Можливо, це стало поштовхом до того, що Ліванов обрав своєю спеціальністю землеробство, яке читав Матвій Іванович Афонін. Саме з ним у подальшому Ліванова пов'язала доля і робота на довгі роки, зокрема і в Миколаєві.

Газета "Московские ведомости" у 1772 р. повідомляла, що після успішного закінчення навчання в Московському університеті М. Ліванова було нагороджено великою золотою медаллю. За розпорядженням Катерини II, його відрядили до Англії разом із трьома випускниками університету для вивчення сільського господарства цієї країни. Чотири роки стажування в Оксфордському університеті були плідними. Окрім поглиблення знань із землеробства, Ліванов ознайомився з роботами відомого тваринника Беккеля та з розвитком тваринницької галузі в Англії. Після закінчення стажування вченому було присвоєно звання професора землеробства.

Відразу ж після повернення до Росії Ліванов написав і видав у 1786 р. у Петербурзі трактат "Настанови для споглядального і виробничого землеробства", де виклав основні принципи землеробства, обґрунтовані з філософського та агрономічного боку. Він прийшов до висновку, що земля є головною життєдайною силою суспільства. Думки Ліванова, викладені у цьому трактаті, одержали схвалення не тільки серед вчених агрономів, а й власників маєтків на селі.

М. Ліванова було направлено на посаду завідувача кафедри Катеринославського університету, який князь Г. О. Потьомкін мав намір заснувати й перетворити у великий центр освіти, науки і культури південного краю. Однак війна Росії з Туреччиною 1787-1791 рр., а потім і смерть князя завадили здійсненню цього проєкту. Потьомкін розгорнув велику адміністративну роботу в Північному Причорномор'ї, йому були потрібні досвідчені люди із галузі землеробства, тому він запросив на Південь свого товариша по гімназії М. І. Афоніна. Матвій Іванович прийняв пропозицію князя і був призначений директором економії у Катеринославському намісництві, одержав чин колезького радника. Його заступником став М. Є. Ліванов. Через деякий час вони отримали нове призначення на ті ж самі посади до сусідньої Таврії. Ще до цього М. І. Афоніну подарували землю у власність біля Миколаєва. Матвій Іванович, хоча і став поміщиком, проте активну діяльність виявляв саме на державній службі.

В обов'язки Ліванова входили організація сіви і збирання врожаю на казенних землях, забезпечення селян, які прийшли освоювати нові території, насінням і худобою, межування земель, створення садів, лісів, розвиток вівчарства. Під керівництвом М. І. Афоніна Ліванов разом із Микитою Рожашниковим, учнем Афоніна, а пізніше випускником гірничого училища у Петербурзі, багато часу і сил віддав дослідженню підземних багатств краю, що освоювався. І коли з'явилися відомості, що капітанові Скорнякову в 1784

р. на території нинішнього Донбасу вдалося розвідати чималі поклади кам'яного вугілля, Потьомкін відправив на допомогу Афоніна, а потім до нього приєднався і Ліванов, який очолив самостійні розвідувальні партії й знаходив поклади руди і вугілля.

Під час російсько-турецької війни 1787-1791 рр. Ліванов протягом двох років був чиновником для особливих доручень у Потьомкіна в чині колезького асесора і надвірного радника. У 1789 р. під час геологічних розвідок в одному із шурфів біля Бахмата (нині – Артемівськ) вибухнув порох і Ліванов одержав важку контузію. Майже глухий і ледь здатний писати, професор, якому не виповнилося ще й 40 років, змушений був залишити свою посаду і переїхати до Миколаєва. Він поселився поряд із Афонічним, який за станом здоров'я пішов у відставку.

Ліванов став працювати у Миколаївському адміралтействі, йому належало забезпечувати продовольством поселенців із числа колишніх солдатів та приписних селян з центральної Росії, які будували кораблі. На землях, закріплених за адміралтейством, він залучив селян до вирощування хліба, овочів, баштанних культур, фруктів та організував закупівлю сільськогосподарської продукції у місцевих землевласників. Сам Ліванов теж став поміщиком, бо Потьомкін подарував йому землю в Криму, але вчений бував там рідко.

Потьомкін високо цінував Михайла Єгоровича як науковця і доручив йому організувати практичну школу землеробства для селян-поселенців. Учений віддав всі сили справі, про яку давно мріяв. За два роки збудували приміщення і 1790 р. відкрили школу у с.Богоявленськ. Це була одна з перших агрономічних шкіл в Росії. Князь звелів привезти до Богоявленська з різних країн всілякі породи дерев для акліматизації і наступного розведення. З Єлисаветграда і Новомиргорода були доставлені 13450 штук саджанців плодкових дерев і кущів [2, 37].

Школа, яку очолив М.Ліванов, стала навчати учнів премудростям землеробської науки. Його помічниками були колишні кріпаки – Степан Гребницький, Герасим Козлов, Іван Сапанкевич [3, 7], які раніше належали князю Потьомкіну і за його велінням були відряжені до Англії. Трохи пізніше до них приєднався Іван Судаков – підданий графа Чернишова. Працюючи на англійських фермах, вони оволоділи передовим досвідом ведення землеробства і тваринництва цієї країни. Коли повернулися з навчання, то ці юнаки спочатку працювали у потьомкінській економії, а з відкриттям школи переїхали до Богоявленська. Тут вони працювали ад'юнктами школи і проводили практичні заняття, а професор Ліванов навчав учнів основам теорії. У своєму листі Г.О.Потьомкіну він дякував найсвітлішому князю за “премудрість і доброзичливість, які підтримують і примножують блаженство наше повсякденно спорудити на берегах Дніпра училище, де б російське юнацтво, проходячи шлях виховання в різних науках і знаннях, могло навчитися і землеробству” [3, 8].

У 1792 р. головний командир Чорноморського флоту і портів адмірал М.С.Мордвинов писав Катерині II: “При поселенні Богоявленськ розпочато заснування училища землеробства. Земля обробляється знаряддями, виготовленими за правилами механіки, де з невеликими зусиллями

одержують найбільшу дію. Ця наука викладається на базі практичного досвіду поселянам, які належали до адміралтейства, професором Лівановим і трьома ад'юнктами” [3, 8].

Ліванівську школу із с.Богоявленська у 1797 р. було переведено до Павловська поблизу Петербурга. Сюди ж переїхали і ад'юнкти. Її очолив товариш Ліванова – протоієрей Андрій Самборський, який свого часу сприяв відправленню студентів до Англії на стажування і з яким Ліванов спілкувався до кінця свого життя. Із дружнього листування видно, що стан здоров'я Михайла Єгоровича погіршився. “Я вже онімів і оглух”, – скаржився він у 1795 р., а через рік: “Руку скрутило мені, ледве зміг ще написати”.

М. Л. Фалєєв, будівничий Миколаєва, у своїй записці до адмірала М.С.Мордвинова писав, що Потьомкін “за розвідані срібні й залізні руди, а також кам'яне вугілля, мармур, фарби, що вживаються зараз при адміралтействі з великою користю для казни, професором Лівановим обіцяв вічний пансіон і клопотати для лікування його хвороби послати на теплі води за казенний кошт” [4, 162]. Обіцяв Потьомкін щедрю пенсію Ліванову – 3000 крб. на рік. І хоча Мордвинов доброзичливо ставився до вченого, він не зміг добитися обіцяного.

Незважаючи на глухоту, слабкий зір, а також неслухняність пальців після контузії, професор Ліванов, окрім викладання в школі, вів велику науководослідну роботу в сфері сільського господарства. Він написав і видав у 1794 р. у Петербурзі “Керівництво для розведення і поліпшення домашньої худоби”.

М. Є. Ліванов був людиною мужньою, наполегливою і працюютою. Завдяки своїй високій професійній освіченості й кмітливості він стверджував у своїх роботах, що “немає землі, котра б при розумному обробітку могла б залишитись зовсім безплідною”. Він пропагував покращений обробіток ґрунту шляхом застосування машин та знарядь праці у землеробстві. У кінці XIX ст. збулося передбачення професора про корисність безплужного обробітку землі, батьківщиною якого стали південні степи. Він передбачав, що “науками, які сприяють землеробству вважаються хімія, мінералогія, механіка і ботаніка. Без знання цих наук великих успіхів у хліборобстві чекати не можна”.

Визначною подією в науковій діяльності професора Ліванова стала книга “Про хліборобство, скотарство і птахівництво”, яку було надруковано у типографії Чорноморського штурманського училища у Миколаєві в 1799 р. У праці вченого знайшли відображення його погляди і рекомендації стосовно практичного землеробства і тваринництва. Свою роботу він присвятив адміралові Миколі Семеновичу Мордвинову.

У цій праці професор належну увагу приділяє землеробству, яке, на загальну думку, є “знання, що показує засоби до примноження потрібних і корисних рослин. Землеробство, так само як і інші науки, поділяється на споглядальне і виробниче. Під споглядальним землеробством розуміється одержувати за основними причинами найближчі наслідки з поставлених багаторазово дослідів”. Щодо другого аспекту землеробства, то це діяльність людей, “які орали і засівали землю не з тим наміром, щоб пізнати і відкрити властивості земель та рослин, але щоб дістати потрібне для себе харчування” [3, 22-23].

Історію землеробської науки він починає з діяльності “двох чудових і освічених землеробів давньої історії” – Вергілія і Колумелли, які досліджували, наскільки це можливо, різні види земель, характерні для них рослини, корисні для хліборобства, розробили правила їх вирощування і залишили свої твори нащадкам. Саме з часу діяльності цих двох великих людей “хліборобство стало виходити з темряви невігластва і поступово підніматись” [3, 23].

Успіхам землеробства, вважав Ліванов, перешкоджає дешевизна хліба: “Де хліб дешевий, там робота завжди дешева, а де робота дешева, там лінощі і недбалість до виконання обов’язків. Наскільки радісно і охоче починає роботу пьотом зрошений землероб, коли знає, що праця його, невсипучість і кошти, витрачені на обробіток землі, дістають винагороду. І, навпаки, якщо він пізно приступає до справи, безрадісно працює, тоді праця його і витрати, навіть у половинному розмірі, не повертаються” [3, 24].

Щодо практичних порад, то вчений рекомендує роздробляти землю до такої міри, щоб корені рослин між ними могли вільно рости і діставати необхідні поживні речовини. У такий стан роздроблення розумний землероб може привести землю шляхом оранки, боронування і коткування до різного ступеня м’якості. Водночас гостро засуджує теорію знаменитого британського агронома Джетро Тулла, який рекомендував якомога дрібне дроблення ґрунту при підготовці його до сівби. Не буде родити така земля, на думку російського вченого, вкриється коржами, потріскається, і рослина без повітря зачахне. Ліванов класифікує ґрунти, поділяючи їх на чорноземі, суглинки (глинисті), піщані, хрящуваті (суміш великих камінців і гострого піску з глинистими частинками), крейдяні, маючи, таким чином, власний погляд на це питання, критикуючи судження заморських авторитетів, таких як англієць Хоум.

Далі він зупиняється на причинах зменшення врожайності, хворобах хлібів. Найбільш жорстокою хворобою злаків вважає “медвену росу”, яка складається з клейкуватої солодкої субстанції, що з’являється у спекотні дні, закупорюючи в рослинах всі пори, за допомогою яких вони дихають, перешкоджаючи рухові соків, в результаті чого колосся не можуть налитися зерном [3, 27].

Особливу увагу В.Є. Ліванов звертає на вирощування овочів, які використовуються не тільки як продукти харчування, а й для поліпшення врожайності полів: “Овочеві рослини для поправлення ґрунтів не менш потрібні, ніж хліби. Бо як без удобрення земель хліборобу годі сподіватися на значний врожай хліба, так і без посіву чи садіння овочів не можна йому своїх земель від трав у чистоті утримувати, ані належного порядку в сівозмінах зберегти, отже, кожного року змушений він буде відводити під пар свої землі після жита, пшениці та ін. й орати їх три-чотири рази, не одержуючи того літа для себе жодного прибутку” [3, 102].

З овочевих культур з метою поліпшення родючості землі він рекомендує боби, горох, польовий горошок, ріпу, особливу увагу звертає на капусту, яку доцільно використовувати не тільки для харчування людей, а й для годівлі худоби (що з успіхом роблять в Англії), завдяки чому, зокрема, корови дають більше молока взимку. Ліванов рекомендує вирощувати українську

і шотландську капусту, врожайність цих сортів залежить від вибору землі, яка має бути гарною і вологою (суглинок чи чорнозем), на ґрунтах, де волога довго не затримується, капуста не росте [3, 111].

Учений наполегливо радив вирощувати й моркву на піщаних ґрунтах, якою можна годувати не тільки корів, овець і свиней, а й давати коням, зменшивши при цьому добову норму вівса наполовину. Після вживання моркви худоба почувається більш вдовою.

Професор Ліванов не обійшов своєю увагою й картоплю (“земляні яблука”), зазначаючи, що “жально гідно, бо наші хлібороби не тільки не стараються про введення і розмноження земляних яблук на землях, але навряд чи й поняття про них мають. В інших державах, де землеробство у квітучому стані, про розмноження земляних яблук не менше дбають, ніж про сіяння хліба, знаючи, що вони в будь-якому випадку, тобто під час врожаю чи неврожаю хліба, можуть служити доброю і здоровою їжею людям, причому із земляних яблук можна робити в будь-який час борошно і змішувати з пшеничним чи житнім борошном для випічки хлібів та ін. Від цього змішування хліб не тільки не втратить свого смаку, а ще кращим буде і не скоро зачерствіє” [3, 113].

Чимало уваги вчений приділяв травосіянню, горючи про влаштування штучних луків. Придатними для цього він вважає білу, жовту чи червону кашку (конюшину), ужик, бедринець, весель або ємурку, деревій чи дику гречку, дикий овес, учкуй або солодку траву, чину, лисячий хвіст, душистик, м’ятник, манну. Для трав він пропонував обирати чорнозем і болотисті землі, а також ґрунти, які заросли мохом [3, 121-122].

Творчість і діяльність Ліванова свідчать, що він був не тільки визначним агрономом свого часу, але й одним із родоначальників зоотехніки на Півдні України. Він відзначав, що скотарство вважалось першим після землеробства джерелом народного достатку. “Землеробство і скотарство, – писав Ліванов, – беруть рівну участь в примноженні в Державі речей потрібних, корисних і приемних... В творах історичних і політичних землеробство і скотарство першими причинами багатолюдства у державах вважаються”. Ремесла ж є похідними від землеробства і скотарства. Він критикує тих діячів різних держав, які принизливими, непомірними і обтяжливими податками на скотарів та землеробів приводять народ до крайньої злиденності [3, 130-131].

Професор розмірковував, на яких землях можна успішно вирощувати худобу. Так, для овець потрібна суха, на підвищенні земля – піщана, хрящовита й крейдяна. В його книзі подано конкретні поради щодо розведення й утримання великої рогатої худоби, коней, овець, домашньої птиці та голубів, про способи одержання молока та його переробку.

Не втратили актуальності його поради щодо утримання худоби: “Гарний порядок потрібний, щоб домашня худоба як весною і літом, так і восени й зимку, що потрібно, мала для її годування і зігрівання... Для цього необхідно: 1) завести у всьому господарстві просторі й гарні пасовиська, де росли б найкращі й поживні трави для весняного й літнього корму; 2) щоб у нього було багато гарних луків, де б, крім здорових трав, жодні шкідливі для худоби трави не росли...; 3) щоб у нього кожного року поле

засівалося кашкою чи дятлинкою, осянкою або березкою, медяною, горобиним горошком для годування влітку худоби на зелені та для сіна; 4) прагне він, щоб були наповнені в нього ляхи ріпою, морквою, пастернаком, свіжою капустою, буряком і земляними яблуками скільки для домашнього споживання і продажу, стільки і для годування худоби взимку; 5) щоб збудовані були гарні, теплі й сухі для худоби стайні, щоб вона взимку не страждала від холоду, вітру і сирості, стоячи на відкритому повітрі. Таким чином, худоба, яка доглядається і зберігається, крім того, що поповнює садиби своїх господарів і влітку і взимку достатньою кількістю молока, вершків, гарного масла і сиру, а ще й доставляє їм чимало гною для удобрення виснажених нив; 6) такий розсудливий господар безперечним правилом ухвалює собі, щоб не бути жадібним, і тому він утримує завжди таку кількість худоби, яка відповідає його силам” [3, 141-142].

Михайло Єгорович Ліванов прожив коротке, але яскраве життя (помер у 1800 р.), зробивши значний внесок у розвиток сільськогосподарської науки. Він був ширим патріотом своєї Батьківщини, про що свідчать його слова: “Втішаю себе у тому, що я скільки-небудь услужив милій Вітчизні”.

1. Назаренко И.И. Видный русский агроном М.Г.Ливанов // *Земледелие*. – 1954. – № 1. – С. 111-113; Ливанов Михаил Георгиевич: *Краткая биографическая справка // Свиноводство*. – 1981. – № 11. – С. 39; *История городов и сел Украинской ССР: Николаевская область*. – К.: Гл. ред. УСЭ, 1981. – С. 166; Давиденко В. *Основположник отечественной зоотехнии // Земля и люди*. – 1991. – 27 сентября. – С. 5; Иванов А. «Утешаю себя в том, что я сколько-нибудь услужил любезному Отечеству» // *Сеятели и хранители: Очерки об известных агрономах, почвоведрах, селекционерах, генетиках, экономистах-аграрниках; отрывки из документов, научных статей, воспоминаний: В 2-х кн. Кн.1*. – М.: Современник, 1992. – С. 134-148; Ливанов Михаил Григорьевич // *Николаевцы, 1789-1999: Энцикл. словарь*. – Николаев: МП «Возможности Киммерии», 1999. – С. 202; Ливанов М. *О земледелии, скотоводстве и птицеводстве / Вступ. статья Н.Кулиша*. – Николаев, 1999 (репринт. изд. 1799 г.). – 202 с.; Михаил Георгиевич Ливанов // О.Ф.Ковалева, В.П.Чистов. *Очерки истории культуры Южного Прибужья от истоков до начала XX века*. – Кн. 1. – Николаев, 2000. – С. 131-133; Ливанов Михайло Григорович (1751-1800) // *Корифей української науки*. – Миколаїв: Тетра, 2000. – С. 89-92
2. Крючков Ю.С. *История Николаева от основания до наших дней*. – Николаев, 1996.
3. Ливанов М. *О земледелии, скотоводстве и птицеводстве / Вступ. статья Н.Кулиша*. – Николаев, 1999 (репринт. изд. 1799 г.).
4. // *Морской сборник*. – 1855. – № 11.

В. М. Мойсієнко

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ О. О. РУСОВА

Відновлення української державності, процеси державотворення, пошук шляхів формування нового суспільства на основі принципів демократизму та загальнолюдських цінностей, інтеграція українського суспільства у світове співтовариство висувають перед українською історичною наукою нові завдання. Громадсько-політична функція історичної науки спрямовується на формування національної

свідомості українського народу шляхом відтворення його прагнення до свободи, створення власної держави, розвитку культури як синтезу надбань власного та сусідніх народів. Найважливішим тут є пошук у спадщині українського народу духовно-естетичних начал – стрижню його розвитку. Для конкретної історіографічної практики це означає повернення нашим сучасникам забутих або спотворених імен історичних діячів та подій.

Пропоновану статтю присвячено одній з таких постатей – Олександрові Олександровичу Русову – відомому діячеві українського національного руху, невтомному трудівникові на ниві земської статистики, знавцю української етнографії, фольклористики та філології.

Дослідження життя і громадсько-політичної діяльності О. О. Русова було розпочато І. Житецьким [1], М. Грушевським [2], С. Русовою [3], В. Науменком [4]. Праці зазначених дослідників дозволили у загальному плані з'ясувати роль та місце О. Русова в українському національному русі.

Протягом тривалого періоду окреслена проблема не була пошанована у вітчизняній історичній науці. І лише завдяки подвижницькій діяльності А. Катренка [5], М. Рудька [6] вийшли в світ ґрунтовні розвідки, присвячені політичній та науковій діяльності Олександра Русова. Окремі аспекти досліджуваної проблеми висвітлено в працях сучасних науковців С. Світленка [7], М. Палієнко [8], Н. Петрук [9] та ін. У 2003 р. О. Рахно [10] захищена кандидатська дисертація, присвячена науковому доробку та громадсько-політичному життю О. О. Русова.

Проте, на нашу думку, необхідно розширити поле дослідження, реконструювати маловідомі та переглянути відомі події життя і наукової, суспільної діяльності О. О. Русова з огляду на сучасний стан розвитку українського суспільства та рівень історичних знань.

О. О. Русов народився 7 лютого 1847 р. у Києві в сім'ї військового лікаря, росіянина з Костроми. Змалку Олександр допитливо придивлявся до людей, які його оточували, – українців, – захоплювався красою їхніх пісень, народною поезією. Це пошанування і любов до українського народу зберіг на все життя, вони керували його працею та визначали сутність політичних поглядів.

Ще навчаючись у гімназії (1857–1864 рр.), О. Русов активно залучається до громадського життя. Він є свідком подій, пов'язаних із загальним піднесенням суспільно-політичного руху кінця 50-х – початку 60-х рр. XIX ст. “У цей період, – писав Олександр Русов, – добре вивчивши географію Європи й Росії, я вже знав, як розселені слов'янські племена і три руські народності, іноді був присутнім під час суперечок студентів про те, чи потрібна українська література і для чого; знав, що є гурток, який видає книги українською мовою, прозвані тоді за малий обсяг “метеликами”, що з цих книжок у нашій гімназії навчають дітей, які розмовляють по-українськи, у т. зв. недільній школі” [11, 44].

У період навчання в Київському університеті (1864–1868 рр.) О. О. Русов зближується з діячами українського національного руху, зокрема з М. П. Драгомановим. Вони залучають його до діяльності в галузі етнографії, що лише й було можливим у